

Ad fontes!

Сидір Кіраль

УДК 82-92 +82-6+94(4) "188"

НАЦІЄТВОРЧІ ІМПЕРАТИВИ ТРОХИМА ЗІНЬКІВСЬКОГО Й ІВАНА ФРАНКА: ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті на підставі докладного вивчення маловідомих та архівних матеріалів розглянуто потрактування двома видатними мислителями, представниками південноукраїнської та підросійської України питання про роль інтелігенції у прогресивному розвитку суспільства, її державотворчу й націєтворчу функцію, про значення мови й літератури в духовому житті кожного народу, їхні оцінні судження про творчість Ф. Достоевського, І. Тургенева, О. Пушкіна та ін.

Ключові слова: дискусія, інтелігенція, мова, література, шовінізм, націоналізм, публіцистика, російська література.

Sydir Kiral. Nation-Forming Imperatives of Trokhym Zinkivskyi and Ivan Franko: Typological Aspect
Ideas of two prominent thinkers, representatives of Austria- and Russia-ruled Ukraine are emphasized in the paper based on detailed study of little-known materials including archives. It deals with the role of intelligentsia in progressive development of society and its functions that are connected with state and nation formation and the value of language and literature in spiritual life of every nation. The authors' evaluative judgments about literary activity of F. Dostoyevsky, I. Turgenev, A. Pushkin and others have been considered.

Keywords: discussion, intelligentsia, language, literature, chauvinism, nationalism, journalism, Russian literature.

Питання російсько-українських контактів, зокрема й літературно-мистецьких, Т. Зіньківський розглядав крізь призму пріоритету національного ідеалу, на що звернув увагу письменник Вал. Шевчук: публіцист "розрізняє націоналізм, як змагання до свободи поневоленої нації – позитивний, і націоналізм у формі шовінізму, як ідея гнобителів" [26, 223]. Удамося до кількох прикладів щодо рецепції Т. Зіньківським та І. Франком деяких фактів російської літератури. Вихований у традиціях національно-демократичних поглядів на суспільне призначення літератури, Т. Зіньківський, як й І. Франко, уважав участь у національно-визвольному русі суспільним обов'язком митця, потребою власного духовного розвитку. До російських авторів ставився з таким же критицизмом, як і до українських, утверджуючи загальнолюдськість естетичних принципів, які сповідував. Студіювання літературно-критичних праць французів, німців і поляків про Т. Шевченка (Г. Батагглія, Е. Дюран, К.-Е. Француз, В. Каверау, Ф. Боденштедт, І. Обріст, Ф. Равіта), які високо ставили творчість нашого великого поета, поглибило кругозір молодого інтелектуала, утвердило його симпатії до європейців і водночас посилювало розчарування щодо росіян. На тлі такого прихильного сприйняття українського митця та його ролі в консолідації нації Т. Зіньківський у рефераті "Тарас Шевченко в світлі європейської критики" (1889) з боєм констатував "надто невеличку увагу" росіян, рецепція котрих видавалася "не чим, як тільки за нерозумну лайку на генія, і коли прислухатись до того, що говорилось без піни на губах, то й там ми не вбачаємо жадної критики, хіба ми почуємо, що

мужицька мова, якою вважають росіяни українську, буцім зовсім нездатна до літературного вжитку” [16, т. 2, 44]. І в цьому почині він був один із перших, хто скидав німб святості з російських так званих революціонерів-демократів і лібералів у їх ставленні до українців.

Рецензію В. Белінського на Шевченкових “Гайдамаків” Т. Зіньківський уважав “нахабною, недотепною і недостойною тирадою” [16, т. 2, 45]. Такі шовіністичні випадки критика проти Шевченка та української культури загалом, включаючи й царєфільські поклони О. Пушкіна, доповідач пояснив виявом загального стану російської літератури, зокрема “тією національною нетолерантністю московською, що поруч себе не стерплює хоч би й невеликої культурної самостійності української”. Російська критика в “образі” В. Белінського “через національну, специфічно-московську нетолеранцію і канцелярсько-семінарське гордованне плєбсом” не “хотіла бачити правду і безконешну красу величного твору” [16, т. 2, 66]. І це Т. Зіньківський заявив привселюдно в Петербурзі у присутності відомих російських літераторів й істориків, зокрема О. Пипіна та В. Семевського. Таку оцінку “нестямного Віссаріона” промовець уважав “тяжким гріхом проти Шевченка”, який згодом російська критика частково “змила” прихильними виступами М. Добролюбова про творчість Кобзаря.

Тут варто згадати і про інший в аспекті сказаного цікавий факт. О. Кониський у ґрунтовній праці “Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя” (т. 1, 1898; т. 2, 1901), розбираючи питання про “неприхильні, ворожі рецензії в журналістиці російській” щодо українського поета, покликається на згадану вище розвідку Т. Зіньківського. Автор монографії зауважує, що джерела такої різкої оцінки творів Т. Шевченка показав саме Т. Зіньківський, бо російська література з початку 1840-х років, уважав той, замість того, щоби своєю “силою <...> рушити простий люд з морального та економічного занепаду”, насправді була тільки “дворянсько-урядницькою забавкою” [11, 121]. Беручи до уваги публічні міркування О. Пипіна про “причини антипатії Белінського до українського письменства взагалі”, які стосувалися й інших російських літераторів, зокрема І. Тургенєва (вони вважали, буцімто українська література – це “вузький провінціалізм”, а українська мова – “чужа, несерйозна, непотрібна, неоправдана”, а тому непридатна для того, щоб її “заводити в книжки”, бо “вона роз’єднує освітні сили”, а це “знесилює письменство р о с і й с ь к е”), О. Кониський уточнює думку Т. Зіньківського про ці “антипатії”, слушно твердячи: “...Філософи і критики російські ворогували властиво на українське слово за те, що воно стає перешкодою превподоблення, попросту – о б р у с і н н я” [11, 121–122].

Старший сучасник також докладно інтерпретує міркування військовика-патріота про “національну нетолерантність московську” щодо українського слова. Цей незаперечний факт російсько-українських контактів біограф Шевченка трактує ширше й глибше. На його думку, “чужі” російські критики не знали “ні історії, ні етнографії українського народу” [11, 125], а задля об’єктивної оцінки твору й постаті самого письменника критик має, “окрім усього іншого, знати мову тих творів: знати, тямити і розважати окремоті расові; події історичні, всесторонній вплив їх; знати етнографію народу, до якого належать люде, чи групи людей, списані в творах, за оцінку котрих він береться” [11, 123]. Через історичні обставини, коли “одна народність панує, тримає другу в неволі і в темноті і пильнує шляхом поневолення превподобити до себе оцю другу”, а друга “превподобитися не м о ж е”, марно сподіватися, зауважує вчений, на об’єктивну оцінку літературного доробку поневоленого народу [11, 122]. За таких умов зневажається найперше світоглядна “н а ц і о н а л ь н а різниця” авторів того чи того народу, а також, що не менш важливо, і національний

“к о л о р и т” їхніх творів. Саме цього, на думку О. Кониського, “бракувало тим критикам російським 1840-х рр., що так вороже, антипатично висловлювалися про твори Шевченка, найпаче про твори його змісту історичного”, адже історію вони вивчали, іронізує автор “Хроніки”, “по Кайданову да, може, дехто по Бантиш-Каменському”. Він риторично запитує: “Але ж хіба то була історія? Тим паче, не була то історія українського народу” [11, 123]. Отож підсумовує свої думки так: “Темнота тодішніх критиків російських в тому, що треба було їм знати про Україну і її народ, коли вони бажали про се балакати, не дала їм зрозуміти і поезію Шевченка”, яка “стоїть на ґрунті національно-демократичному”. До того ж, наголошує О. Кониський, вони не змогли збагнути головного (на цьому знаковому факті в оцінці ролі Кобзаря для українців акцентував й Т.Зіньківський): Шевченко – це “віщий пророк, він, н а ч е с а м народ”, бо “говорив те, що говорила народна душа; що сказав би на Україні кожен і крепак, і козак, коли б тільки був спроможен висловити свої думки, свої болі, що кипіли біля серця з тяжкої щоденної праці в ярмі”. Шевченкова муза, небезпідставно акцентує біограф, “прорвала той підземний льох, де під семи замками і під семи печатями лежав закутий в кайдани д у х в о л і і д е м о к р а т и ч н и й і д е л українського народу”, чого й найбільше боялися різного штибу царєфіли та стражі російської імперії [11, 124-125]. Щодо В. Белінського, слушно зауважує О. Кониський, то він (на жаль, не один!) “ворожо дивився” не лише на Т. Шевченка, а й “на саму українську ідею”, що теж глибоко усвідомлював і Т. Зіньківський.

Зрозуміло, що неординарне мислення молодого інтелектуала викликало (у кращому випадку) суперечки, як це трапилось після виголошеного ним згаданого реферату на шевченківських роковинах у Петербурзі. Зміст і атмосферу дискусії, а також аргументи опонентів він передав докладно в листі до Б. Грінченка від 4/11 березня 1889 р.: “Одна, здається, росіянка почала після того говорити, що зневажив Пушкіна, що і Пушкін, буцім, “народний поет” etc. Їй одказав Б[еренштам], що я зовсім не зневажив П[ушкіна], бо об’єктивне слово правди – не зневага etc. Я теж скільки слів сказав – показав, що він був такий же народолюбець, як і Карамзін, нагадав про його ідеалізацію кріпацтва (в однім чорновім обрисі – розмова з англічанином – примушує англ[ічанина] вихваляти рос[ійське] кріпацтво перед юридич[ною] волею англ[ійського] сірого люду), його оду “Из Пиндемонти”. Семевський тоді каже, що у П[ушкіна] є “Уединение” (“и рабство, павшее по манию царя”), і каже, що “ваш Гоголь” більш мав симпатій до кріпацтва, його “Переписка з друзями”; але я одказав, що Гоголя ми мусимо оціняти без сеї “Переписки”, бо вона – овод хворої душі; а Б[еренштам] добре сказав на те, що своє “Уедин[ение]” Пуш[кін] писав 19 чи 18-літком, а потім вже ніколи нічого подібного не писав, а навпаки – писав оди “Из Пиндемонти” та оди до дрібненьких богів” [2, 144]. Варто наголосити на тому, що Т. Зіньківський одним із перших подивився на Пушкіна не з позицій загальноросійської держави, а поглядом окремішнім, українським. Він зірвав машкару з того поета, якого природно ідеалізували росіяни. В оцінці російського класика він акцентує на тому, на що закривали очі залюблені у свого генія земляки, а в оцінці Гоголя помічає виснажливий вплив авторитарної імперії на особистість митця, у якій Петербург замулював українські демократичні ментальні джерела (про що сьогодні читаємо в численних наукових студіях). Витокм неупередженого погляду на світочів російської культури став життєвий досвід самого Т. Зіньківського, українського петербуржця. Тут не зайве нагадати той факт, що радянські фахівці не сприймали також думок І. Франка про ставлення Пушкіна до простого кріпацького люду, хоча російський класик виявляв до плебсу великопанську зневагу. Це помічав і Т. Зіньківський. Перегукуються І. Франко й Т. Зіньківський ув оцінках великодержавного спрямування творів “народного” поета, його царєфільства. Отож обидва українські мислителі небезпідставно вважали О. Пушкіна співцем загарбницької політики Росії.

Об'єктом критичної думки Т. Зіньківського були, крім М. Гоголя й О. Пушкіна, М. Салтиков-Щедрін, Л. Толстой і Ф. Достоевський, М. Некрасов та багато інших. Із листів "раннього" періоду прочитується дуже добра його обізнаність із доробком І. Тургенєва. Неприйняття письменником образу Базарова було й літературно-критичним, і національно-ментальним. Молодий українець побачив у цьому персонажеві художню непереконаливість і водночас гостро відчув його відчуженість від свого "Я". Та висока вартісність, яку він надає "сверхматеріальному", потверджує відкритість його естетичних поглядів до ідеального, романтичного. Т. Зіньківський сполучав у своїй белетристичній творчості реалізм із романтизмом, у філософських поглядах – позитивізм із ідеалізмом, а в літературно-критичній – культурно-історичний метод із духовно-історичним. Оригінальність мислення критика-початківця: визначеність позиції, лаконічність, аргументованість оцінки, опертої на власне розуміння тексту, – виявляють порівняння епістолярних зауваг Т. Зіньківського з оцінками образу Базарова пера таких метрів критичного цеху, як Д. Писарев ("Базаров", 1862; "Реалісти", 1864) та І. Франко ("Іван Сергійович Тургенєв", 1883; є підстави твердити, що бердянський патріот як передплатник "Зорі" читав згадану тут статтю). Перший був у нестямному захопленні від образу Базарова, що частково передавалося й Франкові, котрий бачить у ньому героїко-революційну натуру з міцними нервами, з повною гармонією думки і справи, зразок громадської самопошви й подвигу, гідний поваги. Т. Зіньківський трактує Базарова як тип суто російський. Людина, котра відкидає будь-який ідеал, не пропонуючи взамін нічого, крім матерії, не може бути прикладом для наслідування, про що писав й іспанський критик-позитивіст Помпейо Хенер у газеті "El Liberal" за 3 і 13 листопада 1888 р. Західноєвропейський автор на матеріалі французьких перекладів творів І. Тургенєва, Л. Толстого, Ф. Достоевського заперечував користь російської літератури для народів латинської раси. Проти нього виступив М. Драгоманов у чотирьох листах під загальною назвою "В справі відносин українців до російської літератури" ("Зоря", 1889), не поділяючи таких оцінок прози І. Тургенєва.

Т. Зіньківський, уважно приглядаючись до "творчих секретів" М. Салтикова-Щедріна, казку якого "Саможертвний заєць" він перекладав, учився послуговуватися ними, особливо вмінням завжди відшукати "гнилі" сторони соціальної дійсності та показати їх перед усім світом. Аналізуючи художні аргументи Щедріна, дискутуючи з ним чи погоджуючись, Т. Зіньківський шукав шляхів подолання суспільного зла, виходячи з особливостей українського життя, з віри в силу морального ідеалу народу. Звідси полеміка молодого талановитого публіциста з носіями російської ідеї, яка передбачала вищість росіян над іншими народами й відкидала саму можливість рівноправного співіснування, не кажучи вже про відокремлення й самостійний розвиток інших націй, передусім українців.

Суворі оцінки Т. Зіньківським росіян зазвичай були відповідями на українофобські випадки російських письменників та вчених, котрі або присвоювали здобутки в галузі культури східнослов'янських народів, або зовсім їх не зауважували, заперечуючи саме право їхнього існування. У 80-х роках І. Франко в низці статей науково розкритикує хибні концепції російських фольклористів і літературознавців. Зокрема, у листі до М. Драгоманова від 23 грудня 1882 р. він окреслює профіль своєї роботи над історією української літератури: "Я би бажав трактувати її не так, як Пипін, котрий пошматкував нас після случайних державних границь, – але брати цілу літературу, а її відміни (гал[ицьку], буков[инську], угорську) як поєдинчі школи, з більше або менше затемненими провідними думками. Конечно, основою всього мусив би бути огляд пісень і взагалі літератури самого люду <...>. Уяснивши на підставі

пісень тип української поезії, її окреме і оригінальне обличчя, слідити відтак у літературі артистичній його модифікації і зміни, – се, думаю, дасть єдину раціональну підставу до суцільного трактування цілої української літератури, підставу, якої не найшов Пипін” [23, 341–342].

Через 7 років, незадоволений “Нарисами історії української літератури XIX століття” М. Петрова, зокрема періодизацією та трактуванням давньої доби, Т. Зіньківський планує сам узятися до подібної праці: “Я збираю, між іншим, тепер fragmenta укр[аїнського] письм[енства] за XVI, XVII, і XVIII в.в. (на народній мові – як от містерії “Вертеп”, напр[иклад], інтермедії, інтерлюд[ії], вірші старосл[ов’янські] etc). Зібрати се до купи, на мою думку, дуже треба – така збірка дасть змогу знати, що у нас є традиція літер[атурна], а се річ чималої ваги. Чи багатько й українців навіть знає, що сьогочасне письменство наше починається не з І. Котляревського, а з XVI віку!? Вже тоді ми маємо зразки укр[аїнської] письмен[ної] поезії!” [2, 167]. Адресант уважав таку трактовку М. Петрова великим приниженням для всієї української літератури. На його думку, воно було зумовлене зневагою російської інтелігенції не лише до української літератури й культури, а й до української нації загалом.

Т. Зіньківський не сприймав надто тенденційного роману Ф. Достоєвського “Бесы”, про що свідчить його лист до Г. Сервичківської з різкою критикою цього твору: “Російський народ, як він думає, єсть самий кращий і, можно сказати, істинний на світі. В ньому одному зерно правди і істини, котре він от-от покаже мирові, та й показував часом, “нове слово” скаже. Російському народові призначено утвердити правду на землі, сей народ “всечеловѣк” и... “богоносец”. Всі останні народи – се погань нечестива, особливо європейські, у їх “индивидуализм”, “теории” і всяка така погань. До такого паскудного самообожествлення не доходив ще ні один народ. Китайці навіть, і ті зовуть одного лиш імператора свого сином неба, тільки сином неба, а до богоносности ще не дійшли. Знаючи се, можно трохи розібратись в тій бридні, котра зветься “Бесы”. Ще з “Преступления и наказания”, коли автор “Мертв[ого] дома” зовсім прозрів, намастив голову елеєм і покумався з Катковим, видко було, куди він гне. Тенденція в його – “обличить превратные идеи”, котрі після знесення кріпацтва було вгніздилися в головах російської молодіжі. В “Бесах” автор дійшов уже до Геркулесових стовпів. Весь смисл сего роману пояснюється епіграфом із Євангелія про свиней, в котрі вселилися біси, вигнани з недужого. Сей недужий – єсть Росія, свині – російська молодіж, пропитана “либеральными идеями”, бісами. Свині мусять показитися і потонути в морі, недужий – одужає і сяде у ног Иисусових. По сьому плану зшитий роман [6].

Відомо, що в цьому творі геніально передбачено бісівщину грядущої соціальної революції, моральну антихристиянську вседозволеність насильницьких, кривавих акцій. Т. Зіньківський натомість виокремлює інший аспект: він закидає авторові розмежування концепту і образу, спостерігши своєрідну “розколину” в художньому світі. Герой роману Шатов підносить “самобытные устои” російського життя, російський народ – єдиний на всій землі “богоносець”, котрому дано ключі життя й нового слова і який обновиць і врятує світ іменем власного Бога. Молодий український читач не сприймав ідеї російського месіанства. Його оцінки в багатьох моментах співзвучні з думкою І. Франка у статті “Щирість тону і щирість переконань” (1905; інша назва “Ідеї” й “ідеали” галицької москвофільської молодіж”) про те, що Ф. Достоєвський у “своїх писаннях розвивав ідеї, не раз просто суперечні ідеям Герцена, Чернишевського та всього того, що називається поступовістю”, а в “політичних питаннях був іноді крайнім реакціонером і видавцем дуже обскурних часописей, що він, геніальний знавець людської душі й її патологічних збочень, розвивав при тім у своїх писаннях погляди, які такий європеєць, як Тургенєв, називав

“потоками гнилої води”, що в питаннях національних Достоевський був досить тупий шовініст” [22, 417]. Доволі різко висловився І. Франко в цій статті й на адресу Л. Толстого, котрий в “очах освічених репрезентантів західноєвропейської культури часто являється тупим ігнорантом, що береться філософувати, не засвоївши собі ніяких основ філософічного мислення” [22, 417]. Але до таких думок галицький інтелектуал прийде лише через 16 років після написання статті “Формальний і реальний націоналізм” (1889), у якій він критикував Т. Зіньківського й уважав, що “твори росіян м у ч и л и н а с, порушували н а ш е с у м л і н н я, будили в нас ч о л о в і к а, б у д и л и л ю б о в д о б і д н и х т а п о к р и в д ж е н и х” [19, 362]. Глибокому проникненню бердянського патріота, на відміну від І. Франка, у доробок російської літератури сприяла ще одна форма його студій – системний аналіз російського способу мислення, художнього трактування загальнолюдських проблем та їхніх естетичних здобутків. Серед причин такого “запізнілого” критичного погляду І. Франка на “стовпів” російської було й те, що він розпочинав свій творчий шлях на ниві галицького “москвофільства” літератури (про це сказала Олена Пчілка в доповіді з нагоди 10-річчя смерті “загарливого патріота українського”).

У рецепції націоналізму та космополітизму (інтернаціоналізму) як природжених почуттів людини, що теж було предметом дискусії М. Драгоманова й І. Франка із “Правдою”, Т. Зіньківський виходив із того, що справжній, благородний націоналізм співіснує з інтернаціоналізмом, який фактично без нього немислимий. Усвідомлюючи, що “у варварській голові ся ідея [тобто націоналізму. – С. К.] може викохати тільки варварське розуміння її” і “народи, як одиниці, можуть розуміти сю ідею не однаково” [16, т. 2, 107], молодий патріот ставить це розуміння націоналізму в залежність від рівня культури народу, його історичного минулого, від тих політичних обставин, у яких він жив і живе, у яких сформувалась його свідомість, менталітет. Спираючись на праці сучасних теоретиків із проблем націоналізму як ідеології, національної ідентичності, зокрема англійця Ентоні Сміта, можна вважати, що Т. Зіньківський у потрактуванні суті націоналізму як модерного феномену брав за основу історичні та символіко-культурні атрибути етнічної ідентичності (релігія, звичаї, мова, інституції), над якими розмірковував і М. Костомаров у статті “Две русские народности”, що її Т. Зіньківський цитує у своїх студіях.

Націоналізм, твердив публіцист, у “чистім, благороднім розумінні” не може зневажати вищі гуманні ідеї людства, бо це буде “не націоналізм, се просто – варварство, що прикриває свою погану і мерзотну вдачу чистим, святим покровом націоналізму”. Кожний народ має прямувати до реалізації вселюдських “гуманітарних бажань та ідей”, адже “космополітизм і націоналізм стоять як ціле і частина, як розуміння родове і видове”. Той, хто зве себе космополітом і закликає працювати “для світового добра”, але “цурається позитивної праці для свого народу, той – нероба і ледащо”, бо лише щира праця на рідній ниві веде до здобутків загальнолюдських, і це, на думку Т. Зіньківського, – “найпродуктивніша дорога сій світовій праці <...>, так ми розуміємо націоналізм і такий мусить бути український націоналізм!” [16, т. 2, 107].

Приклад “варварського розуміння” цієї проблеми “бердянський провидець” (М. Дубас) бачить у Росії, де “москалі в громадському житті виявляють національне своє я тим, що знущаються з інших народів, які попали в їхні пазури”. Він перший в українській літературі спростував майбутню лєнінську теорію про дві культури в кожній національній культурі, про Росію самодержавну і Росію демократичну, розглядаючи владу й народ у гармонійному взаємозв’язку: “Що вони [панівна нація імперії. – С. К.] тепер виробляють над нещасними народами від “финских хладных скал до пламенной Колхиды?”.

Скажуть, що се уряд тільки, а не народ, що народ, мовляв, московський, якби мав змогу висловити свої думки, осудив би се варварство? На превелике нещастя – се неправда” [16, т. 2, 107]. Ця глибинна прозорливість нині вражає, адже на прикладі Криму та Сходу України бачимо істинну сутність сучасного московського чи пак російського люду, який, маючи реальне право на протест, не скористався ним і не осудив дикого варварства путінського уряду у XXI ст.

Важливі в цьому контексті спогади Є. Волянського. Т. Зіньківський, згадував він, не тільки категорично відкинув драгоманівський шлях федералізму, а й акцентував на етнокультурній “несумісності” українського і російського народів з огляду на те (це згодом усвідомить й І. Франко), що “усей склад московської вдачі, що віками виробилася, усенькі погляди, звички москаля такими противними вдачі, поглядам, звичкам українця суть, що симпатія межі сими двома націями неможливою є. <...>

– Що ж далі? – спитав я в його. – Де Ви виступ з такого стану бачите?

– Австрія обрала собі вірний шлях, – відказав він, – шлях той до федерації народів з цілковитим самоврядом у себе дома провадити.

– Та ж сей шлях показав для Росії Драгоманов! – я йому [О. Волянський. – С. К.].

– Я гадаю, – відповів Трохим, – що плем’я московське з роду-віку самохіть на народну федерацію не згодиться, тільки знадвірні стусани, як от війна європейська, змусити’го до такого політичного встрою могли б. <...> Додам до того, що нізащо не можу пристати на ґшталт федерації, який Драгомановим пропонується, бо той ґшталт нищить єдність народу на користь якогось там проблематичного зиску економічного” [10, 278–279].

Гарант нормального федеративного устрою, вважав Т. Зіньківський, – це конституція, яка відповідала б історичним традиціям того чи того народу. Щоб держава не була “тираном душі і тіла”, вона має забезпечити право на вияв певних свобод. Прозорливість українського публіциста захоплює, адже він, як переконуємося нині, не помилявся щодо Росії, хоча надто ідеалізував австрійську федерацію, недобачаючи того, що в ній один народ фактично панує над іншими, на що слушно вказував І. Франко у статті “Формальний і реальний націоналізм” (1889).

Обидва ж мислителі сходилися на тому, що, як уважав останній, “покликом нашим у сю пору не може бути ані автономія *sans phrase* [із фр. “без розмов”. – С. К.], ані федералізм *sans phrase*, але все і всюди: повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності” [22, 447].

Водночас Т. Зіньківський зазначав: “Ніяка конституція відразу не змінить основин громадського життя у москалів – на се треба віки” [16, т. 2, 117]. Та й “федералістів між москалями у всеросійському парламенті буде обмаль, одна жменька: се буде невеличка фракція”, тому ідея про федерацію “матиме проти себе загал російської громади”. Отож, “дай Боже, щоб я помилився, – нічого я таки би не бажав, як гірко помилитися, ніщо б так не сприяло нам, як пануванню автономістично-федералістичних ідей в московській інтелігенції, але, – пожалься Боже! – на се нема жадної підстави, щоб сподіватися” [16, т. 2, 117]. Як бачимо, публіцист мав рацію, адже позитивних зрушень щодо “панування автономістично-федералістичних ідей в московській інтелігенції” не видно й понині, а наші недавні надії на це – марні. На жаль, упродовж століть “гірко помилялися” ми, українці, щиро вірячи в чесність російсько-українського братерства.

При поверховому ознайомленні з напрямом думок про росіян і російську літературу, що їх висловив Т. Зіньківський у різних формах, може виникнути враження про упередженість, надмірну тенденційність письменника, як це зробив І. Франко у статті “Формальний і реальний націоналізм” (1889) чи, приміром, А. Кримський щодо рецензії Т. Зіньківського на переклад “Одіссеї” П. Ніщинського у статті “Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихови” (1891).

Насправді гідний нащадок козацтва не мав ненависті до представників будь-якої нації, включаючи й російську, про що й говорить герой його автобіографічного оповідання “Кася”: “Я ненави[д]жу не московський народ сам по собі, як людей, але тих його провідців, що нищать нашу народність; навіть певніше: я ворог тій нелюдській, кривавій, варварській ідеї, що нею вони дишуть, що з нею поводяться, як вороги наші. Людина з московської народности – мені як кожна людина – я до неї, яко до людини, не маю жадного лихого почуття чи ворожнечи” [16, т.1, XXXVII].

Погляди І. Франка на роль інтелігенції у прогресивному розвитку суспільства, у вихованні національно свідомої молоді, на її державотворчу й націєтворчу функцію, роль мови та літератури в духовому житті кожного народу простежено в багатьох працях українських дослідників. Зупинимося лише на головних і спільних константах означеного дискурсу цих двох видатних мислителів, представників підавстрійської та підросійської України.

В. Горський високо оцінив здобуток Т. Зіньківського в розробці й теоретичному обґрунтуванні філософії національної ідеї як запоруки “поступу й культури національних організмів”. Важливим є й те, акцентував учений, що публіцист одним із перших в Україні осмислював національну ідею в контексті історіософії XIX ст. [3, 188]. За слушним висновком С. Сторожук, Т. Зіньківський, дистанціюючись од панівного в європейській інтелектуальній думці XIX ст. державо- і європоцентризму Г. Геґеля, прагнув довести, що “принцип національності – це принцип культурного громадського життя”, а зміст поняття “нація”, “націоналізм” розглядав із позиції культурологічного підходу, що його запропонував Й. Гердер [17, 52–54]. Варто наголосити й на тому, що І. Франко у другій половині 1890-х років, а особливо на початку XX ст., “ревізуватиме” свої міркування про місце національного в суспільному розвитку. Натоді ж, коли стаття Т. Зіньківського “Національне питання в Росії” (1889) вийшла у світ, попри, здавалось би, як зазначає сучасна дослідниця, “позірну спорідненість культурологічних концепцій нації І. Франка та Т. Зіньківського”, вони все-таки докорінно відрізнялися: “Всупереч І. Франкові, який підходить до проблеми націотворення з широких культурологічних та соціальних позицій, Т. Зіньківський, услід за Й. Фіхте та О. Потебнею, головним культуротворчим та націотворчим чинником вважає мову” [17, 53]. У процесі ферментації української національної ідеї роль бердянського неофіта, представника “Молодої України” (так він називав новітню вітчизняну інтелігенцію) з його чіткістю національних переконань – величезна.

У питанні взаємин України і Росії, співвіднесення двох літератур Т. Зіньківський послідовно віддавав перевагу орієнтації на Європу й, на відміну від І. Франка, уже на той час виробив чіткі погляди на Москву, яка впродовж століть знекровлювала українську культуру, забираючи собі людський інтелект і таланти. Мислитель-військовик досить влучно й точно викрив сутність великодержавної політики імперського уряду, бо глибоко усвідомлював, що “централістична робота “обрусення”, чи пак обмосковщення доти матиме добрі жнива на Україні, доки українського письменства не буде в широкому розумінню сього слова”, тобто “москаль, лихий його не взяв, не по чому і б'є, як не по голові” [16, т. 2, 92].

Публіцист переконливо доводить, що російська інтелігенція, влада, простолуд у справі асиміляції підневільних народів діють злагоджено. Російський уряд – це “гармонійний і логічний витвор історії московського народу”, тому його дії цілком відповідають “поглядам самого народу московського, його історії, його культурі”. “Хіба б ті вакханалії асиміляторські, що <...> скрізь, де тільки червоних сорочок та личаків не носять, – риторично запитує Т. Зіньківський, – хіба б ті ті скажені вакханалії можливі були, коли б вони не відповідали

асиміляторським бажанням московської громади?” [16, т. 2, 107–108]. Отже, “народ, – робить висновок публіцист, – котрий викохав у себе деспотів, деспотично поводитиметься і з тим, хто матиме нещастя під його п’яту упасти. Раб, зробившись силою, стає деспотом” [16, т. 2, 108].

П. Куліш передбачав, що Російська імперія розвалиться, але до того моменту треба дійти з виробленою національною свідомістю. Велику роль у цьому Т. Зіньківський відводив саме інтелігенції. Він був твердо переконаний у тому, що “ненаціональна інтелігенція не може працювати для народу на справжній йому користь та користь, зневажаючи та нехтуючи його ідеали та погляди на громадські справи, будучи культурою й духом чужою народів” [16, т. 2, 100]. Іще на початку 1880-х років він відчув потребу розширити поняття нації за межі селянства, тому обстоював провідну роль інтелігенції, покликаної творити культурні цінності світового рівня. Як і Франко, уважав, що на розумову еліту лягала велика вина за гріховно запізніле самоутвердження нашої нації, за її “обмоскалення”. Мав рацію Т. Зіньківський, указуючи на те, що “інтелігенція покацалена” не може “видержувати пасивну борню, що спасає в люті часи народність”, на це здатні національно свідомі освічені українці, про що писав у листі до Б. Грінченка від 18 вересня 1889 р. [2, 166].

Як приклад, у статті “Молода Україна, її становище і шлях” (1890) публіцист аналізує ситуацію в Австро-Угорській імперії, де українці з прийняттям конституції здобули певну самостійність і могли “на лояльнім ґрунті боронити національні свої справи”. Проте через нечисленність і розбрат українська інтелігенція виявилася неспроможною кардинально (про це також писав І. Франко ще 1878 р. у статті “Критичні письма о галицькій інтелігенції”) впливати на ситуацію в Галичині, де помітно інтенсифікувався процес ополячення українців. Існування в середовищі галицької інтелігенції трьох таборів (“народовців”, “москвофілів” і “табору спольщених та спанілих, яко спадок історії”) було, на думку “східняка” Т. Зіньківського, великою бідою і лихом. Замість вирішення пекучих реальних справ на народній ниві вони вели “азбучну війну”, яку також не сприймав й І. Франко [16, т. 2, 83–119].

Проектуючи ситуацію на Росію, сподіваючись, що колись і вона перетвориться на державу конституційну, бердянський патріот наголошував на тому, що українська інтелігенція може опинитися в такому ж становищі, як і галицька, якщо заздалегідь не сконсолідується в “міцну та поважну купу, бо тільки силу поважать і вважать за потрібне з нею рахуватись” [16, т. 2, 103]. Саме це спонукало Т. Зіньківського дати характеристику тогочасної української інтелігенції в царській Росії у згаданій статті й вирізнити серед неї чотири групи:

1) “quasi-інтелігенцію”, тобто псевдоінтелігенцію, котра “бачить в усьому московському (як до того в польському) символ культури і освіти, в московській мові – мову інтелігенції і єдиний орган культурного життя”, для якої “усе московське – ознака культури, усе українське – мужицтва, темряви”, вона “гордо додає до свого прізвища на О ще ВЪ etc” [16, т. 2, 92–93]. Така інтелігенція далека від простолюду, байдужа до його інтересів, “спаніла та почужена”, тому народ її зневажав;

2) “нову народолюбну категорію інтелігенції української на московський кшталт”, яка “далека від того, щоб розуміти вагу народньої мови”, хоча “начиталась про народ, про працю для нього, повна добрих бажань та доброї волі”, однак ці “добрі бажання” зависали в повітрі, а мрійники-благодійники так і залишилися – “в літературі <...> москалі, думками москалі, в житті теж”; через це фарисейство їхня любов і праця “шеляга не варта в кінцевім результаті”, бо насправді “се щирі і одверті кацапомани”, “се сміття, бур’ян, курай колючий на нашій не своїй землі”, “посіяний і викоханий московською рукою”, – писав Т. Зіньківський [16, т. 2, 94–95];

3) група “гармонійних інтелігентів”, що теж далеко не відбігли від згаданих вище “нікчемних будяків”. Вони намагаються поєднати в собі “заразом і москаля, і українця”, “доповнюють один одного, злившись в одну гармонійну цілість”. До них Т. Зіньківський зараховує й Гоголя, у чийй особі “брат-москаль задавив українця, і ми бачимо, як ся чудернацька “гармонія” швиденько перевелася на московську дисгармонію – з її ладаном, рабством і всією тією цвіллю, що від неї нудить свіжу людину. Досить згадати “Переписку с друзями” – нею закінчив Гоголь-москаль те, що почав “гармонійний” ще” [16, т. 2, 96];

4) “химерна категорія української інтелігенції, що признається (яка велика ласка панська!) до свого українського коша, але в практичному житті застається одним з тих ремінчиків з московського батога, що ним тяжко катує москаль заковану в кайдани Україну. В головах у сих добродіїв міститься одно – “українофільство”, як вони кажуть (на словах), і праця на Москву – вони видають московські газети на московський централістичний штаб – иньші звать себе “щирими” українцями, другі тільки “немножко малороссами”, але й ті, й ті одним миром мазані, однаково зміцняють своєю запроданою працею ті культурні і антикультурні пута, що під їми задихається Україна, про долю котрої вони лицемірно (як на чуже око) часом зітхають...” [16, т. 2, 96]. Деякі з них лукаво заявляли, що українською мовою писати не випадає, тому, мовляв, служити Україні можна, будучи російським письменником: “Правда, та не вся: хоч би по-московськи, чи хоч по-якому – робота мусить бути на користь України, діти її повинні їй заплатити за її хліб – се її право домагатися сього” [16, т. 2, 96], – уважав Т. Зіньківський.

Як приклад, він наводив студії П. Куліша, В. Антоновича, Д. Яворницького російською мовою; але ці праці створили люди, якими “диктовала любов до України, вони мають на увазі її добро, а не шкоду їй”. Інші ж так звані “немножко малороссы” славлять “доброчинні” діла Петра I та навіженої Катерини II, здійснені, мовляв, для України. А тому недарма кажуть у народі: “Узяв московську с у м к у – взяв і московську думку”. Отже, головне – це ідеї, які проповідуються, і вони можуть бути висловлені (у певних обставинах доби) й іншою мовою, але на користь рідному народові. На жаль, зв’язок значної частини української інтелігенції з народом був розірваний. “Культурна маса” зневажала простолюду, соромилася спорідненості з ним. “Сумно дивитися, – писав Т. Зіньківський, – як гине вона [інтелігенція. – С. К.] морально і вироджується, не маючи під собою ґрунту, іде безцільно, сама не знаючи куди, залишаючи народ безпомічним сліпцем, що втратив свого “поводиря” [8].

Підсумовуючи аналіз стану української інтелігенції, Т. Зіньківський із боєм резюмує: “Оттакий то квітник, чи краще – смітник з інтелігенції пишається на вкраїнській ниві. Добрих має поводитирів український народ – бодай не діждати! Бідна Україно, стоптана, понівечена, оплювана і осьміяна від ворогів, а найгірше від своїх недолюдків, гадюк, що ти їх вигріваєш на своєму лоні! І подібна єсть Україна сліпцеві, що його зрадливий поводитар веде в яму, в пашу голодному, лютому звірові...” [16, т. 2, 97]. Ці висновки справжнього українського інтелігента перегукуються з думками І. Франка з його передмови “Децо про себе самого” до збірки “Галицькі образки” (1897), у якій розвінчано “патентованих патріотів” Русі-України, “позбавлених гарту і сили волі”, а тому малоздібних до політичного життя, зате “плодовитих” на “перевертнів найрізноморднішого сорту” [20, 31].

Як і Франко у статті “Женщина-мати” (1875), неоціненну роль у вихованні національно свідомої інтелігенції Т. Зіньківський надавав родині. Вітаючи свого приятеля В. Кравченка з народженням сина, він висловив побажання, “щоб виріс тобі на утіху й на славу Україні – хай буде він добрим їй сином і з молоком матері всосе любов до матері нашої спільної, до її слова, до її

долі і слави. Хай буде він сином нової інтелігентської української сім'ї, котрої мова мусить бути рідна мова, – тільки на такій основі можлива буде міцна і справжня інтелігенція, тільки тоді народність здобуде собі поваги і честі, коли її інтелігенція перестане перевертнів поставляти і боронитиме повагу й місце нашого слова в практичній житті”. Головну роль у цьому процесі має відіграти українка-мати, бо саме її праця – це “фундамент, підвалина, без котрої нічого не можна збудувати” (письмівка моя. – С. К.) [12, 71]. Ці щирі побажання-привітання та гризотні роздуми про роль інтелігенції в житті народу щільно перегукуються із Франковими у статтях “Чи вертатись нам назад до народу?” (1881), “З кінцем року” (1896), “Дещо про себе самого” (1897), “Поза межами можливого” (1900), “Що таке поступ?” (1903), “Одвертий лист до гал[ицької] української молоді” (1905) та ін. Таку спільність поглядів щодо цих засадничих націєтворчих питань пояснюємо тим, що світогляд обох мислителів був міцно закорінений у європейський духовно-культурний простір та запліднений передовими ідеями Руссо, Фіхте, Мадзіні, Гердера.

Як зауважує О. Квасниця, “не можна сказати, що І. Франко недооцінював того, що, приміром, робили народовці, але критика його була об'єктивною й справедливою” [9, 53]. Те ж стосується й Т. Зіньківського, котрий, аналізуючи ситуацію в Галичині, – міркуючи про “групи” української інтелігенції в Росії, застерігав від тих помилок, яких припускалися народовці. Він ганив і реакційних представників галицького духівництва – натоді значної частини вітчизняної інтелігенції. Ураховуючи гіркий досвід пращурів, Т. Зіньківський, як і Франко, ставив перед “Молодою Україною” мету “вияснити демократичну програму”. Особливо виразним, вираженим мав бути підхід до національного питання, щоб там не залишилося вразливих місць для критики прихованих та відвертих ворогів, щоб не звучали “гадючі сичання усяких “об'єдинителів”, котрі вважали будь-який національний рух сепаратизмом, підтримуючи “деспотизм однієї національності над другою” [16, т. 2, 104].

На жаль, чесних і справді щирих оборонців українського національного руху серед російської демократії – як, зрештою, і серед польської, угорської, австрійської – було до болю мало, що остаточно зрозуміли Т. Зіньківський та І. Франко: перший, навчаючись у Петербурзі, другий – навчаючись, працюючи та живучи у Львові. Тут варто пригадати, що й Леся Українка, коли поспілкувалася в Києві із членами російських соціал-демократичних гуртків, то, наголошує І. Денисюк, “зауважила їх великодержавний російський шовінізм” [4, 324]. Такі висновки не раз підтверджувало життя, зокрема, події й реалії становлення незалежної Української держави на початку ХХ та ХХІ століть.

Т. Зіньківський був упевнений, що українське письменство, спираючись на Галичину (він іще задовго до С. Єфремова першим охрестив її П'ємонтом культурним та духовним для підросійської України), стане “органом усьому культурному життю південного народу” [16, т. 2, 83–84]. Його лист до Б. Грінченка від 29 березня 1890 р. засвідчує, що надії національно свідомого офіцера на Галичину поділяв увесь петербурзький гурток української молоді [2, 195]. Отож саме цим можна пояснити й той факт, що в поглядах на єдину літературну мову Т. Зіньківський та І. Франко обстоювали практично тотожні засади. Загрозлива мовна ситуація, що склалася в Україні з відомих причин (існування двох літературно-мовних традицій), зокрема в Галичині (мовні суперечки народовців і москвофілів, діалектна стихія), стала предметом обговорення, дискусій у всеукраїнському масштабі. Т. Зіньківський одверто шпетив тих представників української інтелігенції, котрі не розуміли простої істини: мова – “перша й найживотворча моральна нитка між нею та народом”, “мова бо не значить тільки спосіб розмовляти людям, – мова – органічний витвір всього життя народу, в їй відбивається, як у дзеркалі, його душа,

його думки і погляди” [16, т. 2, 93–94]. Як приклад, публіцист наводить такий показовий факт: в українській мові “чоловік і жінка звать одне одного “дружиною”, а в російській “супруг”. “Оженитися” має синонім “одружитися”, “побратися”. “Хто скаже, – запитує Т. Зіньківський, – що мова не відбиває тут в собі юридичні погляди народу, де чоловік і жінка рівні два “друзі”? Навіть говориться: “одружитися з к и м”, “оженитися з к и м”, а не “н а к о м у”, як по-московськи. Ся маленька одміна “з к и м” – натомість “н а к о м” теж свідчить про те, що шлюб у нас на рівності лежить” [16, т. 2, 94].

Виступи І. Франка в середині 1870-х років зміцнили позиції захисників фонетичного правопису; галицький інтелектуал послідовно нагадував письменникам про потребу поглиблювати знання рідної мови й застерігав від втрати мовного чуття, обстоював єдність української літературної мови на широкій основі говірок Наддніпрянської України. Таку позицію підтримав Т. Зіньківський та інші українські діячі. І. Франко найглибше з усіх розкрив причини появи москвофільського жаргону, його специфічні ознаки й негативну роль в історії української культури. У статті “Літературна мова і діалекти” (1907) він ще раз наголосив на тому, що цвіт і краса української літератури й літературна мова “виросла над Дніпром”, хоч і літературна мова в Галичині також зробила поступ у цьому напрямі. У полеміці щодо єдиної української літературної мови, як і з низки інших дотичних питань, Т. Зіньківський повністю солідаризувався з І. Франком. Він послідовно захищав науково обґрунтовану думку, що мовні й національні проблеми мають підпорядковуватися загальнодемократичному визвольному рухові, боротьбі за соціальні й національні права, завданням покращання економічного й політичного становища народу. Письменник узалежнив функціональний статус української мови від політичної свободи нації. Уважаючи українську мову не етнічним, а культурним спадком, репрезентанткою надбань цивілізації, Т. Зіньківський бачив її в історичній перспективі та у вселюдському контексті. Усіма доступними йому засобами показував громадськості фатальні наслідки відчуження інтелігенції від народу, яке почало набирати дедалі більшого розмаху, щоб загальмувати процес “змоскалювання” нашої людності, що призводив до її національної деградації. “Наші помосковщені народолюбці, – писав він, – сього не розуміють, не розуміють, що цураючись, зневажаючи українську мову, вони тим самим, може того й не постерегаючи, виявляють свою спанілість, свою погорду та зневагу до самого народу, гордуючи тим, що виражає його душу й думу” [16, т. 2, 94].

Значення мови як неодмінного атрибуту нації і як основи національної культури й літератури молодий патріот збагнув, іще будучи юнкером одеського училища. Цю тему він не раз обговорював у листах до Грінченка. Особливо цікавим із цього погляду є лист від 2 вересня 1888 р., у якому Т. Зіньківський дає ґрунтовний мовний аналіз байок Грінченка, звертаючи увагу на лексичний склад, словоформи, синтаксис, деяку засміченість їх “русизмами”; адресат же зробив помітку: “Згода” [2, 97–102]. Живучи в чужому для себе середовищі, серед росіян і “російськомовних” українців, офіцер-бердянець завжди говорив українською мовою. Він виборював політичне право свого народу на рідну мову й долучився до формування її унормованої, спільної для Сходу і Заходу, літературної форми. Відомий мовознавець Ю. Шевельов небезпідставно зачислив молодого публіциста до тих діячів національної культури, які “стояли в перших лавах творців і розроблювачів нової української літературної мови” [26, 35].

Скарбницею живого слова Т. Зіньківський та І. Франко вважали народну творчість. Плідна фольклористична діяльність першого припадає саме на той час, коли галицький автор на сторінках “Зорі” впродовж багатьох номерів публікує вартісну розвідку “Жіноча неволя в руських піснях народних” (1883).

У цьому контексті варто звернути увагу й на важливий факт, що дає підставу твердити про опосередкований вплив І. Франка на активізацію відповідних зацікавлень Т. Зіньківського. Наприклад, редакція журналу “Зоря” в рубриці “Замітки літературні” (1883. – Ч. 21. – 1 (13) листоп. – С. 336) інформувала читачів, що при “Академічному братстві” у Львові з початком шкільного року “зав’язався” “Етнографічно-статистичний кружок” для “студіювання духового і економічного жит[т]я народа”. Програма гуртка передбачала “збирання етнографічних матеріалів (пісень народних, казок, приповідок, повірок і т. д.)” та урядження із цією метою спеціальних експедицій “в народ”, а також знайомство з “обсягом і методом етнографії і статистики через студійоване західноєвропейських праць на тім поли через відчити і дискусії”. Науково-теоретична підготовка та проведення цих студій відбувалася за діяльної участі І. Франка (про це також ішлося у згаданій замітці).

Обидва інтелектуали прагнули залучити до фольклорно-етнографічної роботи своїх товаришів. Зокрема, у листі від 3 квітня 1889 р. до В. Кравченка, згодом відомого етнографа й фольклориста, а натоді військовика 126-го Рильського піхотного полку, Т. Зіньківський спонукав його “взятися ось за яке діло: збирати етнографічний матеріал, ти в таких до сього вигідних обставинах, як мало хто: маєш під своїм урядом салдатню з усіх усюдів, від котрої і можна поживлятися усячиною, потім живеш та вештаєшся по всіх Українах – приймайся Бога ради та приохочуй і кого іншого, кого можна” [12, 69].

В. Кравченко, у становленні котрого як ученого-етнографа Зіньківський відіграв не меншу роль ніж, приміром, М. Максимович у житті П. Куліша-фольклориста, активно взявся до цієї роботи. В. Кравченка бентежило те, що чимало пісень уже “записано іншими”. Однак його товариш радив не звертати на це уваги, бо саме такі записи, навіть за умови, “коли одна й та ж пісня та записується в різних кутках”, науково вартісні. Такі варіанти, слушно зазначав Т. Зіньківський, “мають велику вагу в етнографії”, особливо тоді, якщо записи точно відтворюють не лише мову, а й вимову їхніх носіїв: “Записуй і варіанти, – наполягав він, – та ще от що – не мудруй, записуючи – так як вимовляють, так і записуй – важно, щоб визначались місцеві лексичні одміни” [12, 70]. Порадник уважав, що збирач-етнограф “уже тим своє діло виконає, коли сумлінно і як треба запише” [7, од. зб. 4/264а]. Крім того, він спрямовував В. Кравченка на фіксацію важливих в аспекті вивчення звичаїв та побуту українців “різних календарних матеріалів”: “...назви святюк, святих, кантики святим усяким – приказки, прислів’я, святкові й календарні, як-от “Святий Юр звіра пасе”, “Петрівка на хліб катівка”, etc., усякі календарні прикмети про дощ, годину, сівбу тощо, а надто іграшки дитячі, дівчачі й інші, гадання тощо”, “цікаво б записувати легенди про святих, св. Петра, Богородицю тощо, яких чимало ходить між нашим народом” [12, 70–71].

Ці настанови Т. Зіньківського кореспондують із Франковими, які практично втілилися в його ґрунтовних фольклорно-етнографічних студіях, зокрібно у праці “Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625” [21]. Можна твердити, що обидва діячі внесли свою лепту в застосування історичного методу в етнографії, зокрема розглядали усний твір у контексті доби, а відповідну дослідницьку діяльність скеровували на розвій національної наукової школи, на згуртування української інтелігенції навколо соціального й національного визволення рідного народу. Т. Зіньківський на підставі фольклорно-етнографічних здобутків мав намір скласти “український календар”, однак йому бракувало необхідних матеріалів, а ті, що були опубліковані – “неповні далеко й можна багацько чого ще бажати” [12, 71]. Отож можемо припускати, що Т. Зіньківський, як й І. Франко, був добре обізнаний із опублікованими першоджерелами, що їх прискіпливо студіював.

Порівняльний аналіз міркувань Т. Зіньківського й І. Франка про народну творчість підтверджує близькість їхніх поглядів у потрактуванні окремих проблем відповідних гуманітарних наук. Приміром, завдання, які ставив Франко перед гуртківцями (лист до М. Драгоманова від 27 жовт. 1883 [23, т. 48, 366]), а Зіньківський перед В. Кравченком як фольклористом-початківцем [у листі до нього від 8 вересня 1889 р.; 7, од.зб. 15-4/264-а] щодо повноти обізнаності з фаховими працями, майже збігаються. Не відкидаючи того позитивного, що було в студіях романтиків (міфологів та антропологів), учений-початківець розглядав усну творчість як вияв національного духу та історичної пам'яті народу, його суспільних, етико-виховних, історичних, політичних, правових норм і принципів, індивідуальних вражень і переживань. Фольклористично-етнографічні студії Т. Зіньківський, як і Франко, уважав тим ембріоном, із якого виростає наука про поезію й літературу загалом, і тою дослідницькою лабораторією, де він виробляв свій метод студіювання поезії.

Один із записів Т. Зіньківським пісні про козака й Кулину привернув увагу Франка у праці “Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625” (1902). Учений подав кілька варіантів пісні, записаних у Галичині та підросійській Україні й опублікованих у збірках Я. Головацького, Вацлава з Олеська (В. Залеського), Жеготи Паулі, П. Чубинського, Б. Грінченка та ін. За “повнотою” тексту та “викінченням форми” всі вони, зауважив автор, поступаються текстові, надрукованому в польській брошурі Я. Дзвонівського “Sejmu Walnego Artykułów sześć” (1625). Докладно проаналізувавши ці варіанти, І. Франко зазначив, що саме запис Т. Зіньківського “з козака робить уже улана, в його промови вставляє зовсім недоладні дотепи, та проте декуди має живі ремінісценції старого тексту” [21, 277]. Попри “попсутість” обох варіантів, що їх умістив Грінченко у третьому томі “Етнографических материалов”, усе-таки, наголосив І. Франко, вони зберегли “зерна старої традиції”. Особливо цінними в записі Т. Зіньківського були “рядки про козацьку страву саламаху”, які “не тільки заховали старе та зрештою мало вживане слово “затераха”, але розвинули мотив про не зовсім правильні козацькі обіди на взір попередньої строфки про коней” [21, 278]. Підсумовуючи докладний аналіз усіх “збережених варіантів і їх обопільних перехрещувань та мішання з іншими мотивами”, І. Франко дійшов висновку, що “найчисленніші і найповніші варіанти” цієї пісні “заховалися в Галичині”, “вітчині першовзору пісні”. Записи П. Лукашевича й Т. Зіньківського, що їх опублікував Б. Грінченко, виявилися важливими в тому аспекті, що “загалом пісня на Україні розширена мало і тепер близька забуття” [21, 279].

“Розбір різних текстів” пісні привів І. Франка до думки, що в брошурі Я. Дзвонівського маємо “найкращий щодо форми і найповніший щодо змісту” її текст. Цінність пізніше записаних варіантів у тому, що тут появився “епічний вступ до чисто драматичного тексту” першодруку, але водночас зафіксовано й “попсування (з малесенькими виїмками) старшого тексту, попсування строфічної будови, версифікації, ввведення більше цинічних та брутальних мотивів у зміст”. Запис Т. Зіньківського свідчить, що заміна козака уланом спричинює те, що “свідомість відносин, на яких постала пісня”, “затемнилася в пам'яті співаків, як се буває при піснях історичних”. Крім того, тут наявна суперечність щодо засадничих принципів “теорії колективної народної творчості”, бо, указував І. Франко, відбулося зворотне “сходження” з “вищого поетичного рівня” на “нижчий”, у процесі якого “річ, утворена талановитою одиницею, пішовши з рук до рук”, “обтовклась, стратила первісні ясні контури”. Такий аналіз дав підставу дослідникові переконатися в слушності цитованої ним думки італійського фольклориста Доменіка Компаратті про те, що “кожда поема без виїмку, чи безіменна, чи ні, була індивідуальним твором, ділом штуки” [21, 279].

У контексті націєтворчих проблем варто наголосити й на тому, що І. Франко та Т. Зіньківський високо ставили феномен українського козацтва і творчості Шевченка, які були для обох письменників символом, уособленням національної ідеї. У поглядах на козащину та її державний устрій Т. Зіньківський пішов далі від П. Куліша. Козацтво приваблювало молодого військовика своєю поміркованістю, розумом, талантом і відвагою в усьому, у чому була хоч краплина українського, а отже, загальнолюдського інтересу. Ідеал української державності Т. Зіньківський убачав не в реанімації козацько-гетьманських порядків, а в неухильному поступі вперед, у напрямку руху світового, руху європейської цивілізації. Російський царат, що “історично виробив абсолютну монархію з її паралізуючим централізмом, ґшталт [так в оригіналі. – С. К.] держави, – дійшов висновку Т. Зіньківський, – цілком противний духові вкраїнця, що все виробити децентровану республіку в ґшталті козацтва намагався” [10, 278]. Україна в рецепції бердянського патріота – форма ідеального існування – демократичного, незалежного “в ґшталті козацькому”, її історія – реальний шлях становлення, у якому нація відкривала, утілювала й удосконалювала себе. Нація, народ, за Т. Зіньківським, – це певна духовна цілість. Морально-розумова, психічна спільнота. І водночас найбільш дійсна, реальна річ на світі. Для нього, ідейного інтелектуала, розум людини – вічний неспокій невиситимого шевченківського духу, одержимого жагою світоосягання заради світовдосконалення. Анемія національного духу боліла в серці й тривожила совість молодого публіциста, якому цей біль і ці тривоги висловити часто було вкрай нелегко. І небезпечно.

Близькими були погляди Т. Зіньківського й І. Франка на особливе значення перекладів з інших літератур. Таким публікаціям “Зоря” за активної участі І. Франка приділяла належну увагу (ця проблема цікавила обох письменників упродовж життя). Варто наголосити на важливому в контексті цього питання факті. Коли Леся Українка звернулася до свого товариша В. Завілейського із проханням залучити петербурзьких українців до перекладацької роботи, той назвав Т. Зіньківського, який належав, із його погляду, до невеликого гурту тих осіб, хто “дуже охочий писати” і “мають дуже гарну мову українську і знають три європейських” мови [13, 119].

Для Т. Зіньківського й І. Франка “Іліада” й “Одіссея” були втіленням мудрості й простоти. У гомерівському епосі їх захоплювала міфологічна старовина, архаїчні вірування, стародавні форми суспільного життя, що дивовижно вписувалися в нову суспільну свідомість уявленнями про силу, людський розум. Отож обидва прихильно відгукнулися на публікацію VI пісні “Одіссеї” в перекладі П. Ніщинського, уміщеної у збірнику “Нива” (Одеса, 1885; ця частина поеми описує 32-й день мандрів Одіссея та прибуття його до феаків). Т. Зіньківський у листі до Г. Сервичківської зі Сміли від 3 лютого 1886 р. радить їй скористатися київською бібліотекою свого приятеля М. Комарова й “прочитати “Ниву” (український альманах), котрого ще ти не читала. Цінне содержиме: “Чортяча спокуса” Левицького і безподобний переклад шостої пісні “Одіссеї” Ніщинського, автора-перекладчика “Антигони”. Я коли читав цю пісню, то наче я первотвір у самого Гомера читаю, так безподобно-вірно зміг він віддати пластику і дух оригіналу” [6, од. зб. 45238]. Лист свідчить не лише про ґрунтовне знання адресантом творчості Гомера, а й про зацікавлення перекладацькою діяльністю педагога (волею долі той згодом упродовж 1888–1890 рр. працюватиме в Бердянській чоловічій гімназії на посаді позаштатного вчителя давніх мов). Варто зазначити, що саме шоста пісня “Одіссеї” надихнула П. Куліша на створення ідилії “Орися”, надрукованої 1857 р. в “Записках о Южной Руси”, якими захоплювався Т. Зіньківський.

І. Франко в рецензії “Нива, український літературний збірник” (Зоря. 1885. – Ч. 18. – 15 (27) верес. – С. 215–216) також високо оцінив “запахущу

квітку старогрецької поезії”: “З-поміж творів поетичних в “Ниви”, безперечно, перше місце займає прекрасний переклад шостої пісні Гомерової “Одіссеї”, dokonаний п. Ніщинським” [18, 376]. На його думку, це був неабиякий “поступ супроти “Антигони” [24, 11]. До речі, про спільність естетичних уподобань Т. Зіньківського й І. Франка свідчить і той факт, що останній із творів одинадцяти письменників “Ниви” (водночас із військовиком-літератором!) теж вирізняє “Чортячу спокусу” І. Нечуя-Левицького, яка, попри окремі вразливі місця, наголошував рецензент, “поражає читача пластикою рисунка, пишнотою красок та міткостою психологічної обсервації <...>; є в ній картини, котрі треба почислити до найкращих перел творчості Левицького” [18, 375].

Можна твердити, що перекладацька діяльність Ніщинського привернула увагу Т. Зіньківського не випадково, бо він, постійний читач “Зорі”, не міг оминати вміщеної тут розлогої статті І. Франка “Антигона. Драматична дія Софокла (З грецького переклав Петро Ніщинський, Одеса, 1883)” (1883). Галицький автор зауважує, що український інтерпретатор “поклав собі за ціль не тільки перекласти, а й спопуляризувати величну драму Софокла, і се буде для нього найбільшою похвалою” [18, 309], а своїми версіями “оповідання вартівика і його розмови з Креоном” показав себе “великим знавцем духу нашої і старогрецької мови” [18, 313]. Однак, указував критик, переклад деяких “стихів дуже далекий від оригіналу і декуди й зовсім невірний”, “водянистий” [18, 310]. Такі ж недогляди згодом помітить і Т. Зіньківський у рецензії на переклад П. Ніщинським “Одіссеї” Гомера. Варто наголосити на тому, що відгук І. Франка дуже уважно прочитав Б. Грінченко; про це свідчать його позначки на полях комплексу “Зорі” (зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського. – С. К.): поміткою “NB” він виокремив рядки, цитовані вище. Принагідно зауважимо, що Ю. Микитенко, аналізуючи питання рецепції “Одіссеї” в нашій літературі, твердить, що сам І. Франко, як і його попередники, “так і не досягли рівня П. Ніщинського в галузі перекладу античних творів” [14, 9–10].

М. Нечиталюк науково реанімував забуту статтю І. Франка польською мовою “Програма молодих українців”, опубліковану в газеті “Kurjer Lwowski” 1893 р. Ця дискусійна стаття, твердив львівський професор, – відповідь на програму “Братерства тарасівців”, яка побачила світ у журналі “Правда” та газеті “Діло” під назвою “Profession de foi молодих українців” (“Народна програма молодих українців”). Зміст статті, наголосив дослідник, свідчить, що національні погляди молоді української генерації імпонували Франкові [15]. У зв’язку із цим А. Погрібний доречно зауважив, що в особі Т. Зіньківського слід бачити “місточок <...> не тільки до “Братерства тарасівців”, але вже й до майбутньої програмовості, найперше у брошурі “Самостійна Україна”, одного з його учасників – Миколи Міхновського” [2, 6]. Про ідейний вплив молодого офіцера на формування політичних засад “Братерства тарасівців” твердять й інші дослідники цього питання. Отже, опосередковані духовні контакти І. Франка й Т. Зіньківського тривали в часі, а їхні типологічні “сходження” знайшли несподіваний, але закономірний перетин також і в “рецептивному” вияві російської свідомості.

Наприклад, через посередництво реакційної професури обох українських патріотів плямували в Росії як неблагонадійних осіб. Зокрема, не випадково І. Франка не обрали членом-кореспондентом Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук 1907 р. Відомо, що І. Ягич у доповідній записці від 2 березня 1907 р. писав О. Шахматову із цього приводу таке: “Признаюсь, мені здається, що обрання Івана Франка членом-кореспондентом РАН передчасне... Я бажаю вільного розвитку “малоросійській мові”, та не згідний

з відступом з Малоросії загальноросійської літературної мови. Наскільки я знаю мрії малоросійського юнацтва, то воно думає, що самостійна незалежна Українська держава у них уже в кишені. Я з цим не згоден, допоки вірю в перевлаштування сьгоднішньої Російської держави на нових ліберальних засадах. Іван Франко у своїй творчості явно стоїть на цих позиціях і тому його обрання в РАН треба як слід виважити...”. А в іншому листі до того ж О. Шахматова від 24 січня 1912 р. із приводу публікації статті П. Струве під назвою “Общерусская культура и украинский партикуляризм” (тут українській літературі, мові, культурі оголошено вирок, бо вона прагне роз’єднати культурну й національну єдність Росії) він писав: “Мені дуже сподобався голос П. Струве. Дивно, що ваша Україна, ваш південь та й обидві столиці Москва і Петербург могли заразитися творчістю наших галицьких авторитетів М. Грушевського і І. Франка” (обидві цитати наводять Р. та І. Гораки у збірнику наукових праць “Українське літературознавство”, вип. 70, 2008)¹. Критичні оцінки іншим проф. С. Щегловим книжки І. Франка “Молода Україна” припали до душі більшовикові В. Леніну, котрий також уважав думки Каменяра про незалежність України реакційними [4, 315].

Таким же “реакціонером” постав і Т. Зіньківський ув очах іншого відомого російського професора-слависта А. Будиловича, який через 7 років (sic!) після виходу 1896 р. у Львові другого тому його творів відгукнувся на цю подію розлогою статтею-рецензією “Генезис российского украинмана. По поводу львовского издания малорусских “Писаний” Трофима Абрамовича Зиньковского” на сторінках московського “Русского вестника” [1, 628–640]. Двотомник Т. Зіньківського, зокрема його публіцистику, автор розглядає під кутом зору “малорусского и червонорусского [тобто галицького. – С. К.] сепаратизма”. Особливо непокоїло А. Будиловича твердження “русского офицера” – випускника не будь-якої армійської школи, а Військово-юридичної академії в Петербурзі – про можливий у майбутньому федеративний устрій Росії. “Трагедія й помилковість” суджень Т. Зіньківського була в тому, зазначав рецензент, що, орієнтуючись на конституцію Австро-Угорщини, він, мовляв, забув головне: “Австро-Венгрия не есть ни народ, ни государство, а собственно династия, с династической же армией, тогда как Россия, образованная не какими-нибудь инородцами или договорами, а государственным гением и бесчисленными жертвами русского народа, имеет в своём составе столь же крепкое племенное ядро, как Германия, Франция, Италия, почему и развиваться должна Россия по типу государств национальных, а не интернациональных или полиглотных” [1, 635]. До того ж обстоювання Т. Зіньківським права українців на самостійний розвиток української мови та літератури А. Будилович уважав “ядом, отравившим его добрую и даровитую душу слепую злобою к окружающему, ренегатским отношением к вековым преданиям не только всего русского, но и, в частности, малорусского народа, заменюю этих преданий и заветов идеалами папистского и протестантского запада, и печальной готовностью служить всем внутренним и внешним врагам России, на погибель и его заветной Украины” [1, 639–640]. Як “актуально” звучать ці думки поважного російського інтелігента в контексті сьгодення Росії, яку й досі, хворобливо твердять її очільники та ЗМІ, “переслідують” запеклі й люто-ненависні “внутренние и внешние враги”, а тому, на підтвердження сказаного, путінська влада й забороняє діяльність єдиної української бібліотеки в Москві.

¹ Докл. про це питання див.: *Галик В.* Зв’язки Івана Франка з Російською Академією Наук // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвуз. зб. наук. пр. молодих вчених Дрогоб. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – Дрогобич: Посвіт, 2016. – Вип. 15. – С. 17–30.

Виклад матеріалу в статті побудовано так, що автор немов намагався оборонити “честь русского мундира”, заплямованого російським військовиком, наголошуючи на нетиповості таких думок в офіцерському середовищі. Т. Зіньківського, твердив А. Будилович, не можна зарахувати до гурту тих “українофілів” зі “свити Мазепи”, які заслуговують “вполне достойного самого строгого общественного суда и осуждения”, бо ж “отруйно” вплинули на молодого випускника російської академії. Автор уважав, що Т. Зіньківський, мовляв, іще остаточно не сформувався як мислитель і громадсько-культурний діяч, а був лише “благородной, хотя и бесплодной жертвой нашего общественного недомыслия и сложной сети иноземных интриг” [1, 640]. Отож московські шовіністи й більшовики бачили в особі Т. Зіньківського й І. Франка небезпечних для Росії українських діячів, запідозрюваних у спробах руйнування цілісності московської імперії, яку так ревно захищали Катков, Пушкін, Белінський та інші представники російської еліти, яка й нині в потрактуванні українсько-російських взаємин вірно наслідує своїх попередників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будилович А. Генезис российского украиномана: по поводу львовского издания малорусских “Писаний” Трофима Абрамовича Зинковского // *Русский вестник*. – 1903. – №8. – С. 628–640.
2. “...Віддати зумієм себе Україні”: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / вст. ст., археограф. передм., упорядкув., комент., прим., підгот. текстів, покажчики, додатки, добір ілюстр. матеріалу С. С. Кіраля. – Київ; Нью-Йорк, 2004. – 520 с.
3. Горський В. Історія української філософії: курс лекцій. – 3-є вид. – Київ, 1997. – 376 с.
4. Денисюк І. Національне питання в полеміці “між своїми” // *Денисюк І.* Літературознавчі та фольклористичні праці : У 3-ох т., 4-ох кн. – Львів, 2005. – Т. 2. – 526 с.
5. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у 2-х т. – Київ: Наук. думка, 1970. – Т.1. – 528 с.
6. Зіньківський Т. Лист до Г. Сервичківської від 15/27 листопада 1887 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.Вернадського. – Ф. III. – Од. зб. №45191.
7. Зіньківський Т. Листи до В. Кравченка // Відділ рукописів Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАН України. – Ф.15 – 4/264а.
8. Зіньківський Т. Несколько слов по поводу малорусской грамматики Науменка “Обзор фонетических особенностей малорусской речи” // Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. Вернадського. – Ф.112. – Од. зб. №46.
9. Квасниця О. Образ інтелігенції у публіцистиці Івана Франка // *Вісн. Львів. ун-ту. Серія журналістики.* – Львів, 2006. – Вип. 28. – С. 51–58.
10. Кіраль С. “... Мрія моя – Україна...” (Спогади Єлисея Волянського про Трохима Зіньківського) // Сучасний погляд на літературу: зб. наук. пр. – Київ, 2009. – Вип. 12. – С. 266–298.
11. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя / упоряд., підгот. текст., передм., приміт., покажч. В.Д. Смілянської. – Київ: Дніпро, 1991. – 702 с.
12. Листи Трохима Зіньківського / підгот. текстів, прим. В. Скрипки // *Неопалима купина*. – 1995. – №5–6. – С. 52–78.
13. Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов’янській бібліотеці у Празі / упоряд., передм. та приміт. С. Кочерги, пісям. О. Сліпущко. – Київ: Вид. центр “Просвіта”, 2003. – 308 с.
14. Микитенко Ю. Від “Слова” до “Гліади”: Петро Ніщинський – перекладач: літ.-крит. нарис. – Київ: Дія, 1993. – 57 с.
15. *Нечиталюк М.* До питання про світогляд Івана Франка (нові матеріали) // *Українська періодика: історія і сучасність*. Доп. та повідом. дев’ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовт. – Львів, 2005. – С. 13–28.
16. *Писання* Трохима Зіньківського. Зредагував та життєпис написав Василь Чайченко. Кн. перша (с портретом автором). Друк. під доглядом К.Паньківського. – Львів, 1893. – 247 с; Кн. друга. – 1896. – 324 с.
17. *Сторожук С.* Особливості інтерпретації націоналізму у творчості Т. Зіньківського // *Перші академічні читання пам’яті Г. І. Волинки: “Філософія, освіта, наука”*: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції, 15–16 травня 2015 р., м. Київ. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – С.52–54.
18. *Франко І.* Нива, український літературний збірник (Одеса, 1885 року) // *Франко І.* Зібр. тв. : У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1980. – Т. 26. – С. 374–379.
19. *Франко І.* Формальний і реальний націоналізм (кілька уваг про ІХ і Х випуск “Правди” // *Там само*. – Т. 27. – С. 353–363.
20. *Франко І.* Дещо про себе самого // *Там само*. – Київ: Наук. думка, 1981. – Т. 31. – С.28–32.
21. *Франко І.* Козак Плахта: українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625 // *Там само*. – Київ: Наук. думка, 1985. – Т. 43. – С. 248–279.
22. *Франко І.* “Ідеї” й “ідеали” галицької москвофільської молодезі” // *Там само*. – Київ: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 410–422.
23. *Франко І.* Лист до М. Драгоманова від 27 жовт. 1883 // *Там само*. – Т. 48. Листи (1874–1885). – С. 365–367.
24. *Франко І.* Лист до Олени Пчілки від 4 січня 1886 р. // *Там само*. – Т.49. Листи (1886–1894). – С. 8–11.

25. *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів; Нью-Йорк, 1996. – 188 с.
26. *Шевчук Вал.* Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники: істор. нарис. – Київ: МАУП, 2007. – 272 с.

Отримано 6 вересня 2016 р.

м. Київ

